

INTERJÚTÖREDÉKEK KRÉMER BALÁZZSAL¹ (1957–2024)

SZERKESZTETTE: TIBORI THEODOSIA TIMEA²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.4.104>

Szűkszavú szakmai önéletrajzi alapján képesítéseit 1982-ben az ELTE TTK matematika-fizika, 1983-ban az ELTE BTK szociológia szakán szerezte, majd 1997-ben kandidált a szociológia tudományterületén. Aktivista, az esélyegyenlőség szószólója, szakértő-kutató (EU, OECD, EBESZ) és nagyhatású egyetemi oktató volt (Debreceni Egyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem docense), 2003-tól az Esély folyóirat szerkesztőbizottságának tagja, a Szociális Szakmai Szövetség elnöke.

Kutatási területei: a hátrányos helyzetű csoportok élet- és munkakörülményei, szociális helyzete, a romák, a fogyatékkal élők társadalmi be- és kiilleszkedésének jellemzői, foglalkoztatáspolitikai, a civilség és a civil szervezetek fontossága, működési mechanizmusai, szocioökonómiai rendszerek, szociális gazdaság, harmadik szektor, EU strukturális alapok, a liberalizmus eszménye, a szabad verseny koncepciója, az emberi jogok védelme, az egyeztetés politikája, a társadalmi identitás sokszínűsége, a diverzitás értékeinek bemutatása.

Hogyan lett a budai úri fiúból hohmecoló diák?

Már a bölcsőben [mondanám fölényesen] szociológus akartam lenni. Én egy igazi, budai, polgári családba születtem a Fillér utca, Nyúl utca sarkán. Apám,³ jászapáti zsidó ügyvéd fiaként [maga is] ügyvéd lett, még a háború előtt. A háború alatt a doni hadsereg előtt, munkaszolgálatosként fegyvertelenül ásta a lövészárkokat. Mire hazajött, addigra az első felesége Auschwitzban volt, de a nővéremet szerencsére kimenekítette egy derék apáca a gettóból. Apám szorult helyzetbe került, házasságot kellett kötnie a nővéremet megmentő nővel. Apám ezért kikeresztelkedett a derék apáca, és mindenféle komoly családi nyomásra. Az anekdoták szerint annyit mondott: „*velem pont annyit veszített a Hitközség, mint amennyit nyert az Anyaszentegyház.*” Nem volt soha hívő ember. Úgy gondolta, hogy a kommunizmus majd védelmet jelenthet a hasonló értelmiségieknek. De '53-ra már ebből is kiábrándult. Később a Belkereskedelmi Minisztériumban volt jogász, meg Bulgáriában kereskedelmi attasé egy darabig. '56-ban megtört a karrierje, mert Háy Gyulának⁴ volt az ügyvédje, akit fel akartak kötni. Apám élete sikerének tartotta, hogy nem kötötték fel a Háyt. Másfelől '57-re, mire én megszülettem, alkalmatlannak minősítették az ügyvédi pálya gyakorlására, úgyhogy hosszú ideig volt munkaügyi előadó. Az anyám⁵ története eléggé más. Egy szerb – magyarosított nevű – vízvezeték-szerelő és egy horvát cselédlány hét gyereke közül volt a második. Tanult és érettségizett, de aztán tovább mégsem mehetett. Én sok szempontból azt hittem, hogy a mindenféle autonómiákra és függetlenségekre

1 A szakmatörténeti interjút Tibori Theodosia Timea készítette 2014-ben a 20. Század Hangja Kutatóműhely és Archivum számára.

<https://20szazadhangja.tk.hun-ren.hu/szakmatortenet/kremer-balazs>

2 Tibori Theodosia Timea társadalomkutató.

3 Dr. Krémer Miklós ügyvéd (1911–1977).

4 Háy Gyula (Abony 1900 – Ascona 1975) Kossuth-díjas író, műfordító, dramaturg. 1955-től a Nagy Imre csoport tagja, 1956. november 4-én ő olvasta be a Kossuth Rádióban a segélykérést. 1957-ben 6 év börtönre ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult, majd 1964-ben elhagyta az országot. Világszerte elismert színpadi szerző lett.

5 Dr. Szepesi Emília jogász (1922–1993).

való törekvésem családi örökség, azaz apám zsidó öröksége. De amikor a vízvezeték-szerelő nagyapámnak a történeteit meghallgattam, akkor ezt egy kicsit revideálnom kellett. Ő a háború után sem lépett be semmilyen szövetkezetbe vagy állami cégbe. Megmaradt maszeknak, sőt a három fia is maszek vízvezeték-szerelő lett. Soha, semmilyen hierarchiába, bürokráciába nem volt hajlandó betagozódni. Az anyám a háború után, a NÉKOSZ-ban⁶ felnőttként végezte el a jogot az egyetemen, és mindvégig a VASÉRT Vállalatnak⁷ volt a jogtanácsosa.

A nővérem⁸ könyvtáros lett, ő 17 évvel idősebb nálam. Sok szempontból pótmama meg pótnagymama volt az öcsém gyerekei meg az én gyerekeim mellett. Az öcsém⁹ két és fél évvel fiatalabb nálam. Együtt nőtünk fel, állandóan mindenki összekever vele, de én is hallgatok az Andrásra, ő is hallgat a Balázusra. Nagyon jó gyerekkorom volt, jó iskolákba jártam, és nagyon sokat dumáltam gyerekkoromban a szüleimmel. Apám evezni hordott – autó nélkül mindent megoldott. Mindig jó lakásban laktunk. Utólag rekonstruálva eléggé mókás volt, hogy nekem apró gyerekként az apámmal való sétáimnak és beszélgetéseimnek egy jelentős része az a titkosszolgálatok előli elrejtkezédsről szólt. Az apám a „fehér segélynek” volt az egyik figurája, meg gyámja a Háy gyerekének, és ezért a beszélgetés, amibe belenőttem, az egy családi elfoglaltság volt, és nagyon sokféle emberrel. [...]

A környéken csupa jó iskola volt, az ének-zeneibe jártam a Marczibányi térre, ami később Kodály néven futott. Nagyon sokszínű, mindenféle polgárasszony tanárnővel. Tehát: művészek feleségei, a Nagy Imre felesége¹⁰ tanított énekre, a Huzella Éva¹¹ néni, az osztályfőnököm rajztanár volt, vagy Koltai Rózsi¹² néni, akik ezt a szabadon gondolkodó, beszélgetős, valahogyan értékekre orientált világot képviselték. Soha, semmilyen presszió nem volt arra, hogy az ének-zene iskolából nekünk zenészeknek kell lennünk. Volt, aki zenész lett, összesen talán két vagy három ember. Jártam zongorázni meg szolfézsra, furulyázni mindenkinek kellett, de ott maga az éneklés egy olyan típusú együttműködés volt, ami nem önmagáért, nem valami művészi kiteljesedésért, hanem az éneklés örömeért, meg egy csomó mindenben a jó társaságért szólt. Ebben az iskolában értelemszerűen mindenféle művészetek keveredtek, amit utólag egyáltalában nem bánok. Sokat olvastam, egyszerűen az irodalom vonzott. A zene is valamennyire, de nem azon a szinten, hogy én zenész legyek, de partitúrából olvasok zenét mindmáig, hogyha lehet. És az osztályfőnököm hatására akkoriban hosszú ideig művészettörténész akartam lenni. Nagyon sok mindent tanultam, meg gyűjtöttem reprókat, meg képeslapokat, meg nem tudom, mi a fenéket. Aztán középiskolába a Móriczba jártam, az akkoriban egy nagyon-nagyon bizarr hely volt. Utólag végiggondolva, tulajdonképpen nem volt túl jó iskola a Rózsa-domb tetején. Volt benne valami nagyon furi, valami kevercs. Rendes, vonalas pártkader tanárok és mindenféle, a káderségük mögött megbújók, vagy a káderfeleségek, akik persze a legszabadszajúbbak voltak, és a legpolgáribb elemeket is ott találjuk, és ezek mellett még mindenféle ilyen régimódiasakat. A zsidó polgári hagyományok mellett

6 Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ), amely 1946 és 1949 között elsősorban a tehetséges paraszti származású fiatalok számára, bentlakásos formában biztosította a tanulást, továbbtanulást. A legkiválóbb szakemberek vállalták a komplex képzési rendszerekben az oktató, nevelő munkát és a személyiségfejlesztést, közösségépítést.

7 A vaskereskedelem a 20. században Budapesten, a IX. Üllői út 32-ben, a Heirich és Schopper családoknak köszönhetően kitűnő minőségű áruval rendelkezett. 1948-ban államosították a céget, de a nevet meghagyták 1993-ig, a végleges bezárásig.

8 Krémer Júlia könyvtáros (1941–).

9 Krémer András (1959–) PhD, szociológus, mediátor, főiskolai tanár.

10 Nagy Imréné Égető Mária (Budapest, 1902–1978).

11 Huzelláné Csanak Éva (Budapest, 1885–1972) festőművész.

12 Nincs megbízható adat.

még olykor feltűntek ilyen keresztény, noch dazu kicsit náci beütésű figurák. És ez még keményebben előjött a gyerekek iskoláztatása környékén. A párhuzamos osztályba járt a Donáth Feri,¹³ meg a Hegedűs Laci,¹⁴ akik nagyon jóban voltak. Az én osztálytársaim között volt az akkori budapesti párttitkár gyereke, a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság elnökének a gyereke, meg a Félix Miki,¹⁵ akinek a papája Vásárhelyinek volt a titkára. Ebben a formában a szülőket vagy a politika világát teljesen kiiktattunk. Mindenki hülye volt a maga módján, nagyon jókat szórakoztunk, eszelős baromságokat találtunk ki. Iskola helyett is jobban le tudtuk magunkat foglalni, olykor kimondottan tanulással.

[...]

A gimnáziumban – töredelmesen bevallom, mindenféle KISZ-ügyekbe belebonyolódtam, de ez nekem mindenben a többiekkel való együttműködést, balhékat jelentette. Nehéz elmagyarázni. Például KISZ vezetői építőtáborban voltunk, a Sípóló macskakő¹⁶ vetítése után ki akartak rúgni egy srácot dohányzás miatt, amin baromira felháborodtunk. És aznap mindannyian kitettük a barakkok elé a táskánkat, jelezve, hogyha őt hazaküldik, akkor mindannyian hazamegyünk. Ez egyszerűen művészi gesztusban, performance-ban, kiállításban, tökösségben nekem máig meghatározó.

A gimiben szerettem a matematikát, a fizikát, nagyon jól is ment, mégis filozófus, művészettörténész, régész akartam lenni hosszú ideig. Egy ásatáson, kubikolás alkalmával életre szólóan belém vésődött egy eset. Akkor már vízilabdáztam, jó erőben voltam, és egy eléggé rozzant cigányemberrel lettem összerakva, akivel nagyon megkedveltük egymást. Meghívott magához, és én ott láttam először putrit, ahol a tévén kívül nem volt szinte semmi, mégis jót beszélgettünk.

FELNŐTTÉ VÁLÁS

Két párhuzamos dolog még történt velem ifjúságomban, amik lehet, hogy fontosabbak is voltak, mint a gimnázium. Egyrészt nyolcéves koromtól Bánkon nyaraltam Leveleki Eszternél,¹⁷ ami nekem máig meghatározó élmény, mert lehetett kreálni egy másik életet, és egy másik világban benne élni. És ebbe a tehetségek meg a hülyeségek meg az ökörködések bőven belefértek. Eszter néni zsigeri pedagógus volt, *megmutatta a lényegét a pitiáner dolgokban, amiből szociológusként nagyon sok mindent hasznosítottam: oda kell figyelni a részletekre!*

A másik fontos történés, hogy 12 éves koromban elkezdtem vízilabdázni. Mi akkor bírtunk normálisan játszani, amikor a csapat úgy tudott együttműködni, hogy lehetőleg *mindenki azt tegye, amit jól tud*. Az edző, Kemény Fecsó¹⁸ csomó szempontból vízilabda edzéseként erkölcsstan órákat tartott, amik kb. úgy szóltak: első tan: halvérű, tesze-tosza, málé emberekkel nincs dolgom. Itt a vízben csibésznek kell lenni. A második tan: aki nem tudja, hogy mi a határ a csibészesség és a striciség között, azt a bíró fogja kiállítani. De hogyha a bíró nem állítja ki, én úgy hazazavarom, hogy a lába nem éri a földet. Nem tudom pontosan kö-

13 ifj. Donáth Ferenc (Snagov 1956 – Budapest 2023) orvos, a Nagy Imre Társaság Budapesti Szervezetének elnöke.

14 Nincs megbízható adat.

15 Félix Miklós (Budapest 1958–) közgazdász, a Family Frost alapító-tulajdonosa.

16 Sípóló macskakő (1972) vígjáték/filmdráma. Rendező: Gazdag Gyula.

17 Leveleki Eszter (Felsőgalla 1917 – Budapest 1991) Tanító-, majd óvónő, aki menekült a deportálás elől, ezért 1941-től Bánkon, helyi segítséggel szegény és zsidó gyerekeket nyaraltatott, amit kis megszakításokkal 1978-ig Pipecland közösség néven folytatott.

18 Kemény Ferenc Fecsó Bá (Budapest 1932–) évtizedeken át kiemelkedő vízilabda és sportedző.

rülíni, hogy mit jelent, hol van a határ a vagányság, a csibészség és a striciség között. De tudom azt, hogy mindmáig a vagány, csibész embereket szeretem, a hallgatóimat vagánnyá és csibésszé akarom nevelni. A striciket meg, hogyha tehetem, akkor kiüldözöm a világból.

A szociológia nem professzió, hanem életforma, hivatásrend

Amikor jelentkeztem az egyetemre, akkor nem volt filozófia, úgyhogy matematika-fizikára vettek föl, amihez úgy viszonyultam, mint a keresztretjvényhez. Szóval, hogyha kijön, akkor jó, hogyha nem jön ki, akkor le van sz[*]va. Többnyire átmentem a vizsgákon, de nem túl sok örömet meg érdekességet találtam benne. Aztán emiatt hamar megtanultam lógni, nemcsak moziba lehetett járni meg kocsmába, hanem találkoztam mindenféle haverjaimmal, a bánkiakkal, akik a bölcsészkarra jártak, tulajdonképpen performance-ként és show-ként, mozi helyett kezdtem el velük bejárni mindenféle órákra, amiket sokkal érdekesebbnek tartottam. Beültem Elbertnek¹⁹ a Csehov-órájára, Glatznak²⁰ a történelemórájára, Bánlaky Palihoz²¹ a népművelőknek tartott XX. századi művészet és avantgard művészet órájára.

Az embernek valami izgalmasat kell találni. Másodéves voltam, akkor indult egy évfolyam Bevezetés a szociológiába címmel. A Nagy Endre²² meg a Bánlaky Pali tartotta, de előttünk öt évvel végzett már egy garnitúra: a Bajomi Iván,²³ az Örkény Tóni,²⁴ a Magyar Bálint²⁵ és így tovább. Mindez nagyon furi képződmény volt, mivel Huszár [Tibor]²⁶ baromi nagy tanszékét [szervezett], több mint negyven ember dolgozott ott, miközben hallgató alig volt. Összejöttek mindenféle volt gimnáziumi haverjaim, Róna-Tas Ákos,²⁷ Mohay Tamás²⁸ vagy a Péli Gábor,²⁹ akivel együtt dezertáltam a mat–fiz-ről. Úgy gondoltuk, hogy miért ne próbálnánk meg, ha már

19 Elbert János (Budapest 1932 – Siófok 1983) József Attila-díjas irodalomtörténész, műfordító, egyetemi tanár, az orosz-szovjet irodalom kiváló fordítója. Máiig tisztázatlan a halála, többen titkosszolgálati ügyként kezelik.

20 Glatz Ferenc (Csepel 1941–) Széchenyi-díjas történész, akadémikus, egyetemi tanár. 1996–2002 között az MTA elnöke, 1989–1990 között művelődési miniszter, 1990–1996 és 2002–2010 között az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója.

21 Bánlaky Pál (Székesfehérvár 1937 – Budapest 2023) családszociológus, szociálpolitikus. A Carl Rogers program hazai képviselője, tréner, főiskolai tanár. Az 1980-as években a Művelődési Minisztérium Vezető- és Továbbképző Intézetének igazgatója, majd a Népjóléti Minisztérium főosztályvezetője, illetve a salgótarjáni Képzési Központ tanácsadója, majd a Wesley János Lelkészképző Főiskola oktatója volt.

22 Nagy Endre (1941–) szociológus, szociálpolitikus, jogelméleti tudós. Jelenleg a SE Mentálhigiéne Intézet professzor emeritusa. Szakmatörténeti interjúja a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_08-es számú gyűjteményében található.

23 Bajomi Iván az ELTE TáTK és a SZIE docense. Fő kutatási területe: az oktatás szociológiája.

24 Örkény Antal (Budapest 1954–) az MTA doktora, az ELTE TáTK habilitált egyetemi tanára. Egyik alapítója a 20. század hangja Archívum és Kutatóműhelynek. Adományozott gyűjteménye (409_07) egy több hullámban végzett mobilitás kutatás szakértettséggizettekkel (interjúk, kérdőívek), illetve a 2022-ben elkészült összefoglaló tanulmány. Szakmatörténeti interjúja a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_08-as számú gyűjteményében található.

25 Magyar Bálint (Budapest 1952–) politológus, szociológus. Az SZDSZ alapító tagjainak egyike, majd oktatási minisztere. Rendszerkritikái a FIDESZ működéséről angol és orosz nyelven jelentek meg. Jelenleg a CEU tanácsadója. Szakmatörténeti interjúja a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhelyen 409_08 gyűjteményében található.

26 Huszár Tibor (Veresegyház 1930–2019) Széchenyi-díjas szociológus, akadémikus. 1963-ban megalapította az ELTE-n a szociológia oktatását, amelyet 2002-ig professzorként is támogatott. Legfontosabb kutatási területe: az értelmiség szociológiája. Szakmatörténeti interjúja a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhelyének 409_08-as számú gyűjteményében található.

27 Róna-Tas Ákos (Budapest 1957–) a Kaliforniai Egyetem Szociológiai Tanszékének professzora, módszertanász, több hazai egyetem vendégoktatója.

28 Mohay Tamás (Budapest 1959–) az ELTE BTK Néprajzi Intézetének egyetemi tanára.

29 Péli Gábor (Budapest 1958–), politológus akadémiai nagydoktor, a HUN-REN TK Recens vendégprofesszora.

indul ez a B-szak. Innen fogva eldőlt, hogy én szociológus leszek, ami nem tudom, hogy mennyire a tanszéknek köszönhető, de nekem legalább ekkora impulzust jelentettek a csoporttársaim. *Senkit nem kényszerített semmi, egyszerűen érdekelt [bennünket] ez a dolog.*

Mi szociológusok voltunk akkor, amikor világot váltottunk vörösborok mellett, meg szociológusok voltunk akkor, amikor csavarogtunk a nyári szünetben, meg a Balatonon összejöttünk. Egyszerűen ez a hohmecolós, a világ dolgairól dumálós, az egymást froclizós világ, ennek olyan hangulata volt, amelyiken így utólag nem nagyon lehet csodálkozni, színészséget jelentett, amiben benne volt a ritkasága a szociológiának. Mi mindannyian tulajdonképpen kutatók lettünk. Ami még a színészségre ráakott egy lapáttal, 15-en voltunk a 22-ből magyarok és volt még 7 külföldi.

Csak példaként: lett, aki közülünk nagy tudósember lett, mint a Moksony Feri³⁰ vagy Róna-Tas Ákos vagy az Asztalos Ildi,³¹ aki Svédországban van. Voltak, akik néprajzra szakosodtak, mint Mohay Tamás, a Néprajzi Intézet későbbi igazgatója, vagy Szent-Iványi István,³² aki politikus lett, a Márton Laci³³ író lett, Geréby Gyuri³⁴ filozófus és patrisztika-történész. Azt kell mondjam, ebből a bagázsból mindenki jól csinálta. Nagyon összetartó társaság volt. Csomó mindenben megváltoztunk már az egyetem alatt. Mivel én a matematika–fizika szakról jöttem, én voltam a pozitivistább. A Róna-Tas angol szakról jött, és ő volt a hegelianus és filozófus, kiment Amerikába, és ő lett a nagy módszertanász. Ennek ellenére gyakran együtt nyaralunk, meg gondolkodásban is [használtunk]. Én soha senkivel nem tudok annyit jogszociológiáról vagy társadalmi jelenségekről meg problémákról beszélni, mint a volt csoporttársaimmal. Ami ahhoz képest, hogy 35 éve volt a képzés, eléggé izgalmas.

Nagyon nehezen tudnám felsorolni, hogy mi mindenféle impulzusokat kaptunk. Itt van például Nagy Endre, ezzel a sok szempontból őrült vonzalmával a XIX. századi jogbölcselek és nagy gondolkodók [iránt]. Nagy Endre azt a kompetencialapú képzést jelentette, hogy aki a Beöthy Leót el tudja olvasni, annak már Max Weber felüdülés. *A szövegértésben rejlik minden.* Endrével vitatkozni lehetett a dolgokról, a szövegek éltek, és valamit ki kellett bontani, meg kellett érteni belőlük. És nagyon sokféle szinten lehetett a szövegekhez viszonyulni.

A Bánlaky Pali teljesen más volt. A szövegekhez soha nem volt ilyen filológus viszonya. Nagyon érzékenyen, mai fejemmel azt mondanám, hogy picit irodalmiasan, akár olvasótáborosan, meg erős szociális érzékenységgel beszélt. Nekem meglepetést okozott akkor, hogy a Pali ebből a szociális világból jött. A történetek felfejtése, az elemzése, azok mindig valahogyan passzoltak az én ízlésemhez. Sorsok, helyzetek, drámák megélése.

Fel kell tudni dolgozni, meg kell tudni élni azt, amit az ember lát. Anélkül leírni sem nagyon lehet, hogy az ember mindenféle empátiákkal meg fantáziákkal ne rendelkezne. Amikor ezen a két derék emberen [Nagy

30 Moksony Ferenc (Budapest 1958–) az empirikus szociológia megalapítója. A Budapesti Corvinus Egyetem Rektori Szervezet/Társadalom és Politikatudományi Intézet/Szociológiai Tanszék professzora.

31 Asztalos Morell Ildikó (Budapest 1958–) néprajz, szociológia, magyar nyelv és irodalom szakon végzett az ELTE-n, majd Kánadában és Svédországban tanult tovább. Szociológusként a nemek közötti egyenlőtlenségekkel foglalkozik. Versei, esszéi magyar (Ághegy folyóirat Svédország) és angol nyelven jelennek meg.

32 Szent-Iványi István (Budapest 1958–) politikus, külpolitikai szakértő, az SZDSZ egyik alapító tagja. 1990–1994 között országgyűlési képviselő, majd számos Európai Unió intézmény vezetője, illetve munkatársa. Később ljubljanai nagykövet.

33 Márton László (Budapest 1959–) József Attila-díjas író, drámaíró, esszéista, műfordító.

34 Geréby György (Budapest 1957–) filozófiatörténész, a CEU tanszékvezető egyetemi docense.

Endre és Bánlaky Pál] átestünk, nem volt kérdés, hogy irány a szociológia. De nekik sem volt kérdés, hogy akartak minket. A mai lehetőségekhez képest *ez tényleg egy elit képzés volt. Sokkal kevesebb hallgatóra sokkal több oktató jutott.* Én úgy jártam végig a szociológiát, hogy soha nem okozott különösebb gondot, ha valaki valamilyen órájára nem jött be, mert a tanszéken mindenki csapódott valakihez, valamilyen kutatásában segédkezett.

A Szalai Juli³⁵ meg a Csanádi Gabi³⁶ tanítottak módszertant, ami mást jelentett akkor, mint most. Inkább ismeretelmélet volt. Tehát: egy nagyon bonyolult és összetett jelenséget hogyan lehet mérhetővé tenni, vagy hogyan lehet operacionalizálni. Dávid János³⁷ volt az ötödik fontos ember ebben a képzésben. Én nekem a Dáviddal sokkal intenzívebb viszonyom volt, mint a többieknek. Az egyetem alatt gyakorlatilag minden héten legalább két napot a Dévivel [Dávid János beceneve] interjúztam, akit még Bánkról ismertem különben. A Kemény Pistával³⁸ csak valamikor '83-ban találkoztam, de utólag azt gondolom, hogy a Dévi volt a legjobb és a legautentikusabb tanítványa Kemény Pistának, akinek mindent mindennel összekapcsoló, fantáziadús agya volt. Dávid egyszerűen egy fékezhetetlen figura volt. Olyannyira sokat gondolt, hogy soha nem tudta rendesen megírni a kutatásait, mert mindig még minden más is eszébe jutott. Ez néha kibíratatlanná tette egy kicsit, de én akkor is baromi sokat köszönhetek neki. Ahogyan ő interjúzott, az egyszerűen egy művészi élmény volt. Tehát *a Dévi egy stand up comedy-nek vagy improvizált drámának élt meg minden interjút*, ahol soha nem nyugodott bele az első, felszínes véleményekbe. Különösen, ha hivatalos emberek elkezdtek a nyilatkozataikat tenni, akkor lehetett látni, hogy komoly veszésre készül. És humorral, kedéllyel, bájjal, néha nagyon nagy keménységgel, *állandóan a mélyére próbált menni a dolgoknak.* De ebben az, hogy a mélyére menjen – a mai világunkban azt mondanám, hogy néha inkorrekt kérdésekkel – szenzitivitásban, személyeskedésbe, személyességbe menően kérdezett. Néha humorral vette a dolgot, és froclizta az interjúalanyokat. Az interjúalany hosszan magyarázott valamit, és akkor a Dávid azt kérdezte: *„jól értem-e, hogy azt mondja”,* és a totál ellenkezőjét állította, mint amit eddig magyarázott az emberünk, akinek ezzel felb[*]ta az agyát.

Mindig feszültségek és feloldások együtt jöttek. Ez egyszerűen olyan volt, mint a jó színház: vibrál egy picit a levegő, a vibrálásban vannak konfliktusosabb helyzetek, de a konfliktusok mindig valahogy meg vannak játszva, végül el vannak rendezve humorral, bájjal, kellemmel. Soha nem jöttünk el interjúból úgy, hogy ne azzal búcsúztak volna, hogyha erre járnak, akkor jöjjünk be máskor is.

35 Szalai Júlia (Budapest 1948–2022), az MTA levelező tagja. Kutatási területei: szociálpolitika történet, a poszt szocialista jóléti és elosztási rendszerei, szegénység, romák, nők helyzete. Munkáinak jelentős része a KDK a 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhelyben 409_32 gyűjteményben található. Szerkesztett szakmatörténeti interjúja megjelent: Kovács Éva – Vajda Róza (szerk.) (2023) „...Hogy hogyan lehet a személyest beemelni valahogy a fogalmiba”. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 13(1), 83–107.

36 Csanádi Gábor (Budapest 1948–) módszertanász, városszociológus, szegregációkutató, a várostervezés szakértője. Szenvedélyes fotós. 1979-től az ELTE oktatója, kutatója.

37 Dávid János (1947–) az ELTE oktatója, kutatója, aki jelentős munkáséletmód vizsgálatokat végzett (Visonta, Salgótarján), majd a Kemény István vezette roma kutatásokban több cikluson át interjúzott. Munkáinak jelentős része a KDK, 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhelyének 409_30-as számú gyűjteményében található.

38 Kemény István (Kaposvár 1925 – Budapest 2008), kiemelkedő jelentőségű szociológus. 1960-tól több alkalommal vizsgálta a hazai cigányság életmódját, népességi mutatóit, a szegénységet. Politikai nézetei miatt 1972 után Párizsban folytatta tevékenységét, és csak az 1990-es évek végén tért haza az MTA Szociológiai Intézetébe. Hagyatéka döntően a Blinken Nyílt Társadalom archívumában, illetve a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_26-as számú gyűjteményében található.

Én mind a mai napig azt gondolom a szociológiáról, az ember, ha meg akarja érteni a világot, akkor menjen oda, üljön le a konyhában a hokedlira, hallgassa meg, hogy hogyan is zajlik az élet, és mit kell venni a boltban, és hogyan kell a gyereket nevelni, vagy utána, amikor elmegy az első kocsmáig és elszív egy cigarettát és vesz egy kávét hozzá, ott érti meg a világot. Ott csettint, hogy hoppá-hoppá! Utána lehet számolni, hogy miből mennyi van. De énnekem az a dolog, hogy interjúzom, mindig is kicsit egzotikus volt, tehát én, a budai úri fiú, aki elmegyek a világ végére, és cigánytelepen interjúzok meg mindenhol. Egyfelől ezt manapság nem nagyon szokták megérteni, hogy én tényleg szerettem ezt csinálni, soha, semmilyen gombóc nincs a torkomban. Van egy pici lámpalázam, de nem arról van szó, hogy valahova ne mernék odamenni, vagy valahol zavarba jönnék. Az interjúzásban egyszerre van benne a [felfedezni való] kíváncsiság, azt megélni, hogy hoppá-hoppá, ez azért egészen más világ, mint az enyém, meg benne van az is, hogy itt tényleg értékekben, orientációkban az emberek valahogy egészen másképp gondolkodnak. Mástól van rend a fejükben és a dolgokban, mint amit én gondolok. És ez meg volt spékelve mindig valahogyan azzal, hogy én vagyok ez a Hans Castorp,³⁹ az élet elkényeztetett gyermeke, a budai úri fiú, amikor mindenféle lehetetlen körülmények között is megéltém azt, hogy emberek próbálnak embernek maradni, tisztességesnek maradni, a maguk erkölcsi szerint élni és így tovább. Ebben mindig is volt egyfajta lelkiismeret-furdalásokkal terhelt katarzisom. Basszuskulcs, én a magam nyavalyáival foglalkozom, amikor nekem ebben a másik világban embernek kéne lennem, talán valami dolgom volna.

[...]

Látjuk, hogy a szociológia mennyire próbálja kiherélni azt, hogy az indulatok, a dühök, az igyekezetek, az összeszorított fogak, a jó röhögések valahogy ne legyenek a szociológia részei. Én meg részben azt gondolom, hogy az ember ezekből tudja megérteni, mi van a világban. De még ezen túl is, ezek egyszerűen társadalmi jelenségek. Ezek nem a durkheimi „egyéni örületnek” a megnyilvánulásai, hanem ezek mögött igenis általában társadalmi helyzetek, konfliktusok, érdekek, hatalmi viszonyok vannak. És ez automatikusan valami lökést jelentett abba az irányba, amire már gimnáziumtól voltak bennem késztetések, ha ez így van, akkor az embernek nem szégyen azon gondolkodni, hogy ez lehetne másképp is.

[...]

Az, hogy valaki szemléletet tud adni, az nekem Csepelihez⁴⁰ és persze Fergéhez⁴¹ kötődik.

Csepeli Gyuri baromira meghatározó volt, aki valahogy akkor az Aronsontól magyarította, nem tartalmában, hanem hangulatában a valóság megismerését. A világ egy színes képeskönyv, felcsapjuk, nézegetjük. És azt a dolgot, hogy most fingik-e a bolgár birkózó válogatott a társaságban, vagy azt a dolgot, hogy a lánykérésnél a szülők hogyan jelzik, miközben a padon egy picit odébb ficeregnek, és tolják le a kérést, ha nem nagyon tetszik, és maradnak a seggükön a pad másik végén akkor, hogyha tetszik, ezek úgy egybemosódtak, és mind-mind valahogy lelki, társas viselkedéssé váltak. Nagyon nagy élmény volt.

³⁹ Hans Castorp, Thomas Mann Varázshegy című regényének központi alakja.

⁴⁰ Csepeli György (Budapest 1946–) szociálpszichológus, szociológus, az MTA doktora. Az ELTE professzor emeritusa, a Szociológiai Doktori Iskola alapítója, programvezető.

⁴¹ Ferge Zsuzsa (Hódmezővásárhely 1931 – Budapest 2024) Széchenyi-díjas akadémikus, az ELTE és a BCE oktatója volt. A társadalmi rétegződés kutatója, 2006-tól a Gyermekszegénység Elleni Programiroda vezetője. Szakmatörténeti interjúja a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_08-as számú gyűjteményében található.

A világlátásnak volt egy másik típusa is. Például személyesen tőlem az Andorka⁴² elég messze állt, de még is mindig lenyűgözött, amikor tanított, ahogy körbejárta a problémát. Aztán Ferge Zsuzsa, akivel a vizsgák beszélgetések voltak a világ dolgairól.

[...]

Maga a szociológia, az nagyon diskurzív világ volt. De volt még egy nagyon fontos eleme, amire csak így utólag csodálkozom rá állandóan, hogy ez inkább a szüleim generációjához tartozó társaság: Andorka, Cseh-Szombathy,⁴³ Huszár, Ferge Zsuzsa. Patakit⁴⁴ hozzávehetem, az Enyedit,⁴⁵ már az egyetem alatt közvetlenek voltak velünk. *A szociológia furcsa mód nem annyira professzió volt, hanem részben egy életforma, részben egy hivatásrend*, amelyben mi összetartozunk. Miközben vannak mindenféle különbségek, de valahogy van egy közös – szektás – gondolatunk, hogy a világot meg akarjuk érteni. Nem ködös, gőzös, diadalmas materializmusból, hanem inkább odamegyünk és összeszámoljuk meg megnézzük. És hogy erről a dologról tudunk, és van mondandónk egymásnak.

Ilyen ifjonti hévvel mindig kritikusabb voltam a szakma nagy öregjei iránt, akik a szociológiának a tudományos kritériumai szerint nem voltak túl nagy tudósok. De a másik oldalról meg egy eléggé barbár világban a tudomány virágnyelvén valami olyan baromira fontos civilizált értékrendet, racionalitást, egymásra odafigyelést meg érzékenységet jelentettek meg, ami így utólag belegondolva, abban a világban fontosabb volt, mint a tudományos eredmény. Néhány példa: Losonczi Ági⁴⁶ szerintem a legszebben író magyar tudós, az egész magyar akadémiai világban nincs még egy ember, aki ezt a franciás esszéizáló modort képviselné. A stílusa mögött egyrészt nagyon szerény, nagyon visszafogott, de valami penetráns szellemesség volt. Az, hogy Ági az életmódot azzal jelzi, hogy a különféle csoportokban mennyi a sajtofogyasztás, meg mennyi a töpörtyűfogyasztás, ez valami zseniális gondolat, amit soha, egyetlen egy tankönyvvel sem lehet megtanítani, hogy ezek indikátorai az életmódnak.

Vagy Hankiss Elemér,⁴⁷ akinél briliánsabb, szellemesebb figura alig akad, de aki, amikor a Füstös Laci-

42 Andorka Rudolf (Budapest 1931–1987) Széchenyi-díjas szociológus, az MTA levelező tagja. A társadalmi rétegződés és a demográfia kutatója, iskolateremtő. 1991-től a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem rektora, a Magyar Szociológiai Társaság társalapítója (Szalai Sándor mellett), majd elnöke.

43 Cseh-Szombathy László (Budapest 1925–2007) szociológus, társadalomstatistikus, demográfus, népesedéstörténész, egyetemi tanár, a szociológiai tudományok doktora, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

44 Pataki Ferenc (Szentés 1928 – Budapest 2015) Széchenyi-díjas akadémikus, szociálpszichológus, pedagógus, egyetemi tanár. Interjúja és kutatási anyagainak egy része a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_14-as számú gyűjteményében található. A kutatási gyűjtemény bemutatása megjelent: Kovai Melinda (2016) Pataki Ferenc kutatási gyűjteménye. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(1), 141–146.

45 Enyedi György (Budapest 1930–2012) Széchenyi-díjas akadémikus, geográfus, közgazdász, egyetemi tanár. Emlékére a *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 2012. 2. évf. 4. számának In memoriam rovatában jelentek meg írások, 1–18.

46 Losonczi Ágnes (Debrecen 1928 – Budapest 2024) Széchenyi-díjas művészetszociológus, életmódkutató, az egészségügy anomáliáinak és a polgárosodás történetének vizsgálója. Kutatási anyagai a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_09-as számú gyűjteményében található. A kutatási gyűjtemény bemutatása megjelent: Klopfer Zsófia (2015) A Losonczi Ágnes gyűjtemény. *Socio.Hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(3), 256–261.

47 Hankiss Elemér (Debrecen 1928 – Budapest 2015) szociológus, értékutató, filozófus, irodalomtörténész, aki a közösségek felbomlásának okait, az individuális értékek előtérbe kerülését, a felhalmozás és a műveletlenség, hagyományvesztés káros hatását vizsgálta. Szakmatörténeti interjúja a KDK 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely 409_08-as számú gyűjteményében található. Szerkesztett szakmatörténeti interjúja megjelent: Zombory Máté (szerk.) (2015) A szociológián innen és túl. Interjú Hankiss Elemérrrel. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(1), 284–292.

val,⁴⁸ Manchinnal⁴⁹ elkezdett ilyen véleménykérdőzős [értékkutatást], akkor szerintem gyenge dolgok jöttek ki belőle. Például, hogy „*az üdvözülés mennyire fontos az Ön életében?*” És ezt osztályozni tudjuk. Ez engem elborzasztott, miközben a társadalmi kapcsolatokról, Hamletről, a második társadalomról írt könyvei számomra zseniálisak voltak. És ezeket akkor is élménynek tartottam, miközben a szociológiának a szakmai tartalmait illetően inkább erősebbek voltak a kételyeim. Máig azt vallom, én szociológus vagyok, és ez soha nem okozott nekem gondot, a szociológia számomra sokkal inkább világlátás és még mindig hivatásrend, annak ellenére, hogy az elmúlt 20 év egy sokkal tekintélyelvűbb, sokkal formálisabb, sokkal barmabb, a minőségre érzékletlenebb világ lett. Ennek mindenféle elfuserált intézményi mechanizmusai tetten érhetők, ezért ma már az ember nem megy el egy konferenciára, mert tudja, hogy a PhD-seknek kell a kreditpont.

MUNKAHELYEK, KORLÁTOK ÉS LEHETŐSÉGEK

Egyetem után abba a fura helyzetbe kerültem, hogy a Dévivel való nagy interjúzásaink során egyszer Dévi pénzt szerzett az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetétől a nagy Salgótarján Kutatásra. Én még utolsó éves voltam, a mat–fiz-t halasztgattam amiatt, hogy az apám után az árvaellátást megkapjam, és közben jártam szociológiára is, és egyszerre két állásajánlat esett a nyakamba. Az egyik Kovács Ferinél⁵⁰ a Társtudban [a Társadalomtudományi Intézetben], a másik a Szociológiai Intézetben. Oda Ferge Zsuzsa és Szalai Júlia hívott. Annak ellenére, hogy szerettem a Ferit meg azt az egész bagázst, az egész salgótarjáni kutatást. De az, hogy én [az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetébe] rendszeresen bejárjak, azt valahogy nem bírta a gyomrom.

Azt, hogy én a Szociológiai Intézetbe kerülhettem, ebben biztos szerepet játszottak mindenféle családi ismertségek is, de benne volt az is, hogy ’81–’82-ben indultak ezek a kutatási főirányok, meg a Csehák Judit⁵¹ bekerülése, aki értelmiségi image-t akart adni a pártnak, vagy egy ilyen aufklerista, felvilágosult, uralkodói izét, amihez soha tudományt olyan nagystílusban nem szponzoráltak addig. Ferge Zsuzsáé lett a szociálpolitikai főirány, a szociológia világában Andorkáé a társadalmi mobilitás, aminek ugyanilyen nagy hatása volt, vagy a Művelődéskutatóban az életmód, az érték, a mindennapi kultúra, a művészetek percepciója, és Pataki Ferencnél a társadalmi beilleszkedési zavarok. Nekem akkor a munka [a Szociológiai Intézetben] automatikusan az egyetemi hivatásrendi világ folytatását jelentette. Zsuzsa osztályát nehéz körülírni. Működésmódja alapvetően szalon-működésmód volt. Az osztályértekezletnek becézett szalonba a Háber Jutka⁵² vagy a Szalai Juli abszolút otthonosan beilleszkedett, a Horváth Ági⁵³ nehezebben. Volt mindig valami tudományos aktualitás is a terítéken, de azt soha nem sikerült tartani. Mert általában a világ dolgairól beszélgettünk, hogy a kutatás kapcsán ki mit tapasztalt. Ezekről a kelet-európai abszurdumokról. Juli, aki akkor is elszívott két doboz Symphoniát, néha előhozakodott, hogy amikor éjszaka is rá kellett gyűjtania, elővette a népszámlálást, és [elmondta, hogy] mit olvasott benne. Egyszerűen társadalmi jelenségek értelmezése zajlott. Sok röhögéssel,

48 Füstös László (Budapest 1949–) DSc, matematikus, szociológus, a sokváltozós elemzés alkalmazásának hazai megteremtője.

49 Manchin Róbert (1946–) a magyar és a nemzetközi szociológia kiemelkedő képviselője, aki alap- és alkalmazott kutatásokban, az életmód-, életminőség- és értékkutatásokban önállóan és Hankiss Elemérrel, Vitányi Ivánnal, Szelenyi Ivánnal dolgozott együtt. A rendszerváltást követő évtizedekben a nemzetközi Gallup Közvéleménykutató Intézetet vezette, ahol nagy adatbázisokra alapozott monitor rendszert fejlesztett ki különböző társadalmilag releváns témákban.

50 Nincs megbízható adat.

51 Csehák Judit (Szekszárd 1940–) politikus, a reform szocialisták egyik kiemelkedő alakja, országgyűlési képviselő.

52 Háber Judit (Budapest 1935–1988) oktatásszociológus, az MTA Szociológiai Kutatóintézet munkatársa 1968-tól.

53 Horváth Ágota (Budapest 1944–) szociálpolitikus, szociológus.

sok pletykával, azzal a sokszínűséggel, amit lehetetlen jellemezni, felsorolni. Előtte egy etappal keveredett ide a Gáti Tibi,⁵⁴ aki újságíró lett, meg a Havasi Éva⁵⁵ meg a Gábor Laci.⁵⁶ Én velem egy időben érkezett Závada Pali,⁵⁷ Óry Csaba,⁵⁸ Győri Péter,⁵⁹ és a szociológia kapcsán a legkülönfélébb dolgokban próbáltunk meg együttműködni.

Óry Csabával mindig is egy ilyen *happeningista* szociológiát műveltünk. Például az újpesti Népfront Székház földszintjén, egy fém ajtó mögött felfedezte a Settlement Központot.⁶⁰ „Menjünk oda a Trabantoddal!” – mondta. Így menekítettünk ki mindenféle Liese-kérdőíveket.⁶¹

Zsuzsa szalonjainak volt még egy másik, nagyon fontos mögötte. Zsuzsa azokat az embereket, akikkel menet közben mindenféle vitái voltak, egy nyáron idecsődítette. Ami mai szemmel eléggé elképzelhetetlen. És akkor a világ legtermészetesebb módjaként jöttek el a vitapartnerei: Tardos,⁶² Bauer,⁶³ Soós,⁶⁴ és bekapcsolódtak ebbe a szalonba, mert volt szalonkultúra. Zsuzsának az igazi világa az volt, amikor egy ilyen, számomra átláthatatlan, 32-szer 24-szer 8 itemes, háromdimenziós táblát elemzett. Úgy hozták leporellón a SZTAKI-ból. És ilyenkor Zsuzsa maga elé tette, és egy laza csuklómozdulattal végiggurította az asztalon. Az úgy elment 4 méterre is. Majd fogta a ceruzáját, és mint a művészember elkezdte nézegetni, majd azt mondja: „akkor itt, ezeket, meg ezeket vonjuk össze, és akkor a dologból összeáll a kép”. Egyszerűen látta a számokat. A számokhoz van egy ilyen becslőkéje vagy valamilyen becslő komputer az agyában. És végül azt mondja: „szerintem ebből lehetne csinálni egy kétdimenziós táblát úgy, hogy van benne kétszer négy item.”

Zsuzsa mellett az elején próbáltam mindenféle statisztikus módszereket alkalmazni. És állandóan leesett a pofám: az van benne, amit a Zsuzsa így egyszerűen hüvelykujjal, ceruzával bejelöl. Elsőre mindig igaza van. Tehát az az egy tábla, amit elővesz, úgy át tudja látni most is, mint kevesen. Némiképp más szociológiai empirikus műfajt jelentett a Szalai Juli és mást a Horváth Ági meg a Závada Pali. Ők ilyen guberálás szociológiát műveltek. Horváth Ági írt például anno egy tanulmányt⁶⁵ a szociális otthonok házi rendjéről. Én, amikor először elkezdett vele foglalkozni, röhögtem rajta. Egy ilyen baromságot minek elolvasni? Meggyőződéssel válaszolta: „az a világ, ami abból kibomlik, tessék megnézni, milyen.” A Pali⁶⁶ ugyanezt kezdte el még anno a nagyapja levelesládájával. Szó szerint bogarászásban [talált rá] a kuláktémára. Mindez számomra egy hihe-

54 Nincs megbízható adat.

55 Havasi Éva a KSH ny. statisztikai főtanácsadója, szegénységkutató.

56 Gábor László (Pécs 1947 – Budapest 1997) közgazdász, szociológus, szociálpolitikus, a hajléktalanság okainak kutatója. 1992-től az MTA Szociológiai Kutatóintézet munkatársa.

57 Závada Pál (Tótkomlós 1954–) Kossuth- és József Attila-díjas író, szerkesztő, szociológus.

58 Óry Csaba (Budapest 1952–) jogász, szociológus, szakszervezeti vezető, politikus, országgyűlési, majd EP képviselő.

59 Győri Péter (Budapest 1954–) közgazdász, szociológus, a hajléktalanság és a szegénység okainak kutatója.

60 A Settlement-mozgalom az 1900-as években egész Európában elterjedt, a cselekvő közösségek és a szociális segítségnyújtás képzőhelyévé vált. Hazánkban 1911-ben Újpesten, az Erkel utca 26–28-ban fogta össze a szociális politikai mozgalmakat. 1912-ben megnyílt ugyanitt a Főiskolai Szociális Telep kiemelkedő orvos-tudós tanárokkal, mint Erődi-Harrach Béla, Hirschler Rezső. Bár 1948-ban megszüntették az intézményt, a mozgalom különböző formában máig érezteti hatását.

61 Liese, Wilhelm (Vesztfália 1876 – Paderborn 1956) a Caritas- és társadalomtudományok előadója volt több teológiai intézményben. Szociális ellátó szervezője Freiburgban. A kérdőív többek között a nők védelméről és a jóléti ellátásról szól.

62 Tardos Márton (Budapest 1928–2006) közgazdász, az SZDSZ alapítója, politikus.

63 Bauer Tamás (Budapest 1946–) közgazdász, egyetemi tanár, politikus.

64 Soós Károly Attila (Nagyvárad 1944–) rendszerkritikus közgazdász, politikus.

65 Horváth Ágota (1988) A szociális otthonok. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.

66 Závada Pál (1986) Kulákprés. Budapest: Magvető.

tetlenül akkurátus, nem túl népszerű, nem túl magas presztízsű módszer volt a szociológiában, de ezt közelebb látni, az egyszerűen élmény volt. És más volt a szociológiához Győri Péternek meg a Gábor Lacinak a viszonya. Ők alapvetően a lakásügyekben egy nagyon erős történeti vonalat képviseltek, reflektáltak egymásra. Mai szemmel egy elképesztően autonóm, szabad életet lehetett élni, ez az egész hivatásrend a szociológiának a csinálhatóságát is védte, mivel bizalmatlanság mindig volt a szociológusi hivatás iránt, mert követte a nyugati trendeket. Mindannyian anarchisták voltunk abban az értelemben, hogy semmilyen hatalmat senkinek ne adjunk, és mégis, minden hatalmat birtokoljunk. Én nem akartam politizálni, olyan kényszerképzetem volt, hogy én érdekesebb dolgokkal tudok foglalkozni, ami később eléggé meghatározta a mindenféle csatangólásaimat. Amikor mindenféle ilyen ellenzéki, aláíródsi volt, Zsuzsa mindig egyetlen dolgot kért: „Gyerekek! Szóljatok nekem, hogy tudjam előre. Ne a rendőrtől tudjam meg!” A Szociológiai Intézet volt tényleg az életem legszabadabb munkahelye.

A '80-as években a Magyar Tudományos Akadémián nemcsak a szocialista országokba lehetett utazni, hanem nyugatra is. Voltam Kanadában fél évet, és Párizsban, Rotterdamban, Stockholmban. Volt egy misszió, ami arról szólt, bár a vasfüggöny mögül jövünk, de azért ebben az állatkertben sem annyira egzotikus állatok élnek. Ezek a helyeken az ember állandóan csodálkozott és lenyűgözött az, hogy kutatni mennyire más kondíciókkal lehet, hogy milyen könyvtárak vannak a világban vagy milyen belső, számítógépes rendszerek. Ezek a külföldi tanulmányutak baromira izgalmasak voltak, különösen bizonyos témákban, amiket mi vittünk, lásd a szegénység, a kirekesztettség, a kitelepítés és hasonló témák, amelyek számukra viszont unikálisak voltak. Az utazás sok mindenben önbizalmat erősített, másrészt érzékeltük, tényleg milyen messze vagyunk mindentől, ez a frusztráltságunkat erősítette. Ebben a felső-balkáni, kelet-közép-európai világban, a szociológiában az egyetlen nagy elmélet az Erdei⁶⁷ kettős társadalomelmélete, nem tudjuk kikerülni a magyar társadalom tagozódásában ennek az anómia állapotnak a megfejtését. Itt társadalmi struktúrák is szét vannak csúszva, nemcsak értékek, normák. De nem volt igazából versenyképes a magyar szociológia. Mindig egzotikus volt, különösen néhány ember, főleg akkor, amikor kimentek és megszűntek magyar szociológusoknak lenni, és a magyar társadalomról publikáltak. Ebből a szempontból izgalmas kérdés, hogy Szelényi⁶⁸ mennyire magyar szociológus vagy mennyire lett nem magyar szociológus. Ivánon kívül én nem nagyon ismerek magyar szociológust, aki önmaga korábbi munkáival szemben annyira kritikus tud lenni.

A SZOCIÁLPOLITIKA SZÍNE ÉS FONÁKJA

Az, hogy világot látott emberek lettünk a szociológiában, tudományos értelemben is, én a szociálpolitikában is, abban a külföldi szociológusok szociálpolitikáról írott elemzései segítettek. A rendszerváltás után éreztem magamon mindenféle nyomást, hogy a politikai hatalom, a parlamenti pártok torzszalkodása helyett, [én] csináljak valamit! Anarchistaként a bürokráciát akartam átalakítani, ezért úgy alakult, hogy némiképp elhagytam az Akadémia steril tudományos világát, meg döntően Szalai Julival való konfliktusaim miatt is.

De akkor is és most is jól érzem magam, mert nem kötnek semmilyen brancsok. Például a Ferge Zsuzsa környéki brancs szemében én áruló vagyok, holott ez egy normális kritikai viszony, amiben a különböző fel fogások kerülnek elő őszintén. És hogyha mást gondolunk, akkor azt meg tudjuk beszélni. Zsuzsa számára

67 Erdei Ferenc (Makó 1910 – Budapest 1971) kétszeres Kossuth-díjas szociológus, szociográfus, a népi írók köréhez tartozó parasztpárti politikus, majd 1945 után belügyminiszter. Megosztó személyiség volt életében éppúgy, mint halála után.

68 Szelényi Iván (Budapest 1938–) Széchenyi-díjas akadémikus, város- és településszociológus, a kapitalizmus és szocializmus strukturális és gazdasági kérdéseinek elemzője.

az egész szociálpolitika az erős marxi gyökerekből fakad, antikapitalista hevületekkel, jövőbe vetett optimizmussal, gondolkodásmóddal, amiben számára a szociálpolitikának a sikere ilyen értelemben az, ha a piaci mechanizmusokat gyengíteni vagy ellensúlyozni tudja. Hogy én ebben a dologban teljesen másképpen gondolkodom, azt tudja. Tehát én azt gondolom, hogy a világon a jólét az a jóléti kapitalizmusoknak a világa, ahol a szociálpolitikának nem feladata, hogy a piaci mechanizmusokat gyengítse. Sok szempontból azt [nem] tartom fairnek, hogy Ferge erősítse az akkori ideált. Nem azért, mert nem olvastam volna Marxot vagy ne lennék tisztában a kapitalizmus mindenféle hibájával, bajával, bűnével. Számomra nincsen valamilyen utópikus vonatkoztatási keret, amelyik nem piac és nem kapitalizmus, vagy ami van, azt kipróbáltuk, nem jött be! Ezek az alapkérdések, és ha ezek a brancson belül nem tisztázhatók, mert a brancsszellem ezt nem engedi meg – az ember kívül keveredik.

A szociológiának a '80-as években kialakult státusza egyszerre volt független, de benne volt a felelőtlen, haszontalan vizsgálódás. Az értelmét a civilizált értékek, európai értékek védelme jelentette, és a szociológia olyan volt, mint az akkori magyar film. Akkoriban mindenki olvasta a magyar szociológusokat, ahogy mindenki járt moziba, és megtapsoltuk a [Edie] Falco-filmeket.

Ehhez képest, ha az ember szociálpolitikával foglalkozik, nem pusztán az a cél, hogy nagy társadalmi egyenlőtlenségek, eszmények és szabadság, egyenlőség, testvériség eszményét ápolja, hanem konkrétabb és gyakorlatiasabb ügyekkel is lehet foglalkozni. Ezt én korábban nem láttam. Úgy alakult, hogy belesodródtam '90-ben, az első kormány alatt, a Zám Mari⁶⁹ helyettes államtitkár hívására, a Népjóléti Minisztériumba a Szociálpolitikai Tanács titkárságát vezetni. Szerintem azóta se volt ilyen állat a közigazgatásban, hogy félállásban voltam főosztályvezető a minisztériumban és a kutatói státuszomat is megtartottam mellette.

Elkezdtem különféle programokon dolgozni. A falugondnoki program volt az egyik első ilyen, meg a különféle szociális törvény előkészítéséhez megpróbáltam mindenféle létező adatokat meg szociológiai kutatási eredményeket valahogy becsatlakoztatni. Én ott egy ilyen gondolkodó ember lettem, de konfliktusba keveredtem egy vezetői értekezleten a Surjánnal,⁷⁰ meg a Jávorról.⁷¹ Nem küldtek el, hanem felajánlották, vállaljam el a minisztérium egyetlen közvetlen irányítású szociális otthona módszertani osztályának a vezetését, szintén félállásban, nem kell vezetői értekezletekre járni.

Abba belegondolni, hogy én főnök leszek vagy főnök vagyok, ez azért eléggé elborzasztott. De elvállaltam, mivel tudtam, hogy a nyugatiak mit beszélnek szociálpolitikaként, gondoltam, csinállok egy olyan munkahelyet mezei szakértőkkel vagy szociológusokkal, akiket ez érdekel, de ez akkor is a kelet-európai abszurdumok világa volt. Egy szociális otthon módszertani osztályaként beletagozódva a szociális minisztériumba meg a nemzetközi szervezetek közé.

Mivel angolul jól beszéltem, ami akkor eléggé ritkaság volt a minisztériumban, ezért ilyen partiképes figuraként én lettem előtérbe tolvaa PHARE⁷² programok előkészítésénél, meg a világbanki programoknál.

69 Zám Mária (Budapest 1951–) szociológus, szociálpolitikus, pszichopedagógus, a Népjóléti Minisztérium államtitkára 1990–1991-ben.

70 Surján László (Kolozsvár 1941–) orvos, patológus, politikus. 1990–1994 között népjóléti miniszter, országgyűlési, majd EP képviselő.

71 Jávor András (Baja 1947–) orvos, politikus, a Népjóléti Minisztérium Ellátási Központjának vezetője 1986–1990 között.

72 Az Európai Közösségek Tanácsa 1989 decemberében gazdasági segélyprogramot hirdetett Magyarország és Lengyelország társadalmi és gazdasági reformfolyamatainak támogatására. Ennek segítségével hazánk országprogramot dolgozott ki 12 ágazatban, illetve a felsőoktatás átalakításában, a fogyatékkal élők és a szociálisan hátrányos csoportok megsegítésére.

Például Nicolas Barr⁷³-ral volt szoros kapcsolatom, aki az LSE-nek a professzora, és akinek az *Economics of the Welfare State*-je, és az írásai mindenhol kötelező tananyag az egyetemeken. Ott is szociológus voltam, és ez nekem egy pillanatig ott sem okozott különösebb gondot.

Ahogy én a rendszerváltást megértem, az ugyanaz volt, mint amit a generációm tapasztalt, hogy ez is egyike a kelet-európai abszurdumoknak. Nemcsak felkészületlenül érte az embert, hanem a rádiót hallgatva mindenkit a többpártiság és a Parlament, a politika kötött le. Engem meg sokkal inkább nyomasztott: na, jó, de ettől most mi változik az életemben? Ezért inkább a szociálpolitika és az intézmények fejlesztésére koncentráltam.

Bár az intézmények depolitizáltak voltak, nem a pártpolitikai direktívák határozták meg az életüket, hanem mindenféle szabályozások, pénzek, konstrukciók, szociális elvek, nem tudták, hogy hol, mi, mibe kerül, hol, mire van szükség? Mai fejjel azt gondolom, hogy a decentralizációt legalább ennyire a hiányok teremtették meg. Ezt én, mint belső, minisztériumnak szánt megfontolásaimat egy szociológiai társasági vándorgyűlésen elmondtam. Utána Kemény Pista kitaposta belőlem, hogy írjam is meg a Szociológiai Szemlének.⁷⁴ A rendszerváltás utáni 15 évemet nem a *politics*, hanem sokkal inkább a *policy* jellemezte. A nemzetközi viracsaftokból nagyon sokat tanultam, itt, az eldugott háttérintézményben, ami a Minisztérium *Methodologica Unit*-jaként lett feltüntetve. Mindig egyeztetett szövegeket tettem/tettünk le az asztalra angolul.

Jó stratégia, tervező lettem. Például személyes kapcsolataimat bevetve valaki buherált nekem egy térképszoftvert,⁷⁵ amivel először jelöltettünk meg térképen adatokat szociális intézmények eloszlásáról. Erre akkor Magyarországon még pénzért se lett volna olyan szolgáltató, aki ezt az internetre, a '90-es évek elején felrakta volna. Úgyhogy valami amerikai ínycsebb szoftverről jött a magyar kormányzati hívó. Ez a Kelet-Balkán. De ez nem helyettesíti, hogy a szociológus tudjon keresztábrát olvasni, viszont az emberek, akik nem szoktak táblát olvasni, azoknak fontos. Ez jó volt, izgalmas volt, ezt szerettem csinálni. Ebben el is ismerték, amit csináltam. Nem volt konfliktusok nélküli. Valószínű, hogy konfliktusok nélkül nem lehetett volna eljutni az elfogadásig. De nem vagyok maradéktalanul elégedett ezzel a dologgal. Ezalatt az idő alatt nem a tudomány mainstreamjével foglalkoztam, miközben persze a statisztika dolgában nekem sokkal masszívabb alapjaim vannak, mint sok olyan szociológusnak, aki csak az SPSS-en találja meg a funkciókat, de a vektor térelméletekkel nincsen tisztában. Aztán átkerültem a Munkaügyi Központba,⁷⁶ ahol szintén igazgató voltam egy ideig, majd kirúgtak. Ez bele volt kódolva ebbe az egész rendszerváltási történetbe.

Bár a szociológia számomra egy kritikai gondolkodásmódot jelent, ez az egész hivatali, alkalmazotti, tervezői világ arra tanított, hogy a kritikáját az embernek minduntalan meg kell tartania magának. Amiben segített a politikai és kormányzati nyelv, mert az mindig pozitívan fogalmaz. Nem lehet azt mondani, hogy túl sok az öregember, meg *ageing crisis* van, hanem *active ageing*. Azt kell mondani, ami rögtön valahogy az irányát is kifejezi a lehetséges megoldásnak. Vagy nem lehet azt mondani, hogy túl magas a szociális rendszerek bizonyos részének a munkaelem-ösztönző hatása, hanem azt kell mondani, hogy *making work pay*. Hogy érje meg dolgozni.

73 Nicolas Barr angol közgazdász, a jóléti és a finanszírozási rendszerek elemzője.

74 Krémer Balázs (1992) A Szociális Törvény dilemmái. *Szociológiai Szemle*, 3. 73–93.

75 Ez a Kolibri nevű térinformatikai szoftver volt, amelyet Nikl István fejlesztett ki a hazai informatikai rendszerekre.

76 Fővárosi Munkaügyi Központ igazgatója 1996–1998 között.

VISSZA AZ AKADÉMIÁRA

Írány vissza az Akadémiára. Nekem ez a hazai pálya, azzal együtt, hogy csomó mindennel megkínlódom, érzem a hiányát annak, hogy a racionális gondolatok nincsenek benne a közéletben. És sok szempontból a szociológiában sincs, mivel fennmaradt egy váteszkodó, értékdeklaráló, profetikus magatartás, amelyikben nem szokás a dolgok mélyére ásni, hogy az emberek a problémákat olyan szintig elemezzék, amiből valami féle cselekvések vagy intézkedések származhatnak.

A világon általában létezik az a típusú független társadalomtudományi magatartás, amelyik nemcsak a saját mániáiért, értékei iránt elkötelezett, hanem valamilyen formában olyan javaslatok vagy olyan ötletek irányába is, amelyeket kívülről is lehet képviselni. Ez Magyarországon majdhogy nem is létezik, erre még leginkább a szociálpolitikának az önálló diszciplínaként vallott térnyerésétől kezdve volt lehetőség, de máshol nem annyira. A mutyira, gagyira berendezkedett magyar bürokrácia és az Akadémia emelkedett magassága összeegyeztethetetlen. Miután kirúgtak a Munkaügyi Központból egy ideig hahniztam a nemzetközi szociálpolitikai intézményekben, voltam ILO-szakértő Tiranában meg EBESZ-szakértő Belgrádban. Sok pénzt kerestem, de nem nagyon szerettem. Háttéremberként még Göncz Kinga⁷⁷ környékén szakértősködtem a minisztériumban, aztán később a Miniszterelnöki Hivatalban. De közben jött az a hír, hogy a Csoba Jutkából⁷⁸ tanszékvezető lett Debrecenben, aki elem állt, hogy akkor csináljuk meg a legjobb szociális képzést. Ez nem az akadémiai világ, de ez akkor úgy lenyűgözött, hogy nekiláttunk pályázni, csinálunk valamit, aminek értelme van. Később az Adamik Mari⁷⁹ hívott Pécsre. Elgondolkodtam, hogy a legjobb az lenne, hogyha Pécssett lenne a debreceni tanszék. Beszálltam végül a szociálpolitikai képzésbe, ami nagyon sok mindenben a nosztalgiáimat is jelentette. Az, ahogyan Debrecenben együtt bírunk működni, amikor ott vagyok két napot, és esténként felváltva a kollégákkal kocsmákban szalozunk. Hát, az egy kicsit vidékibb szalon, de mégis. Az is benne volt a jó működésben, hogy az egyetem nem arra próbált meg berendezkedni, mint másutt, hogy a hallgatói létszámot maximalizáljuk. Cél volt, hogy gyakorlatias fejlesztési projektekből pénzt hozunk be a tanszékre. Amiért a tanszék még ma is működik, és hálás vagyok a sorsnak, hogy nem követtük a Corvinust, vagy az ELTE finanszírozási stratégiáját. Ez azt jelenti, hogy volt egy 40 fős nagy évfolyamunk, ahol személyes nexusban lehet lenni a hallgatókkal, ami nélkül én nem nagyon tudom elképzelni, hogy hogyan lehetne tanítani. Meg van papír a fénymásolóban és toner, és működik a képzés.

A SZOCIOLÓGIA MINT DISZCIPLÍNA KRITIKÁJA

A szociológiát a rendszerváltás abban a furi helyzetben érte, hogy a sorok közötti olvasásra szocializálódott világban széles és nagy közönséget megtaláló közéleti tényező volt, de az aufklerizmus megszűnt, a politika egyáltalában nem olyan nagystílusú támogatta a társadalomtudományokat, mint korábban. Ez nem az igazi cucc, a K+F, meg a nanotechnológia. [...] a társadalomról okoskodunk, az elfecsérelt pénz.

Ez azt jelenti, hogy a szociológia sok szempontból a közélet számára is érdektelenné vált.

Ez nagyon pontosan látszik, amikor a mai magyar társadalomról akar az ember irodalmakat kiadni a hallgatóinak, még mindig a '80-as évek a kötelező olvasmányok. Nem születtek meg azok a munkák, amikből a

77 Göncz Kinga (Budapest 1947–) pszichiáter, politikus. 2004-ben először tárca nélküli, majd 2004–2006 között családügyi, szociális és esélyegyenlőségi miniszter, 2006–2009 között külügyminiszter, utána 2014-ig EP képviselő.

78 Csoba Judit (Nyíregyháza 1960–) közgazdász, szociálpolitikus egyetemi tanár.

79 Adamik Mária egyetemi docens, szociálpolitikus, a társadalmi nemek kutatója.

jelenlegi társadalmi körülményeket meg lehetne érteni. A magyar tudományban is érzékeljük, hogy nem rúg labdába az, akinek nem nyúlnak túl a nexusai vagy a gondolatai a határokon. Az, hogy a magyar társadalmat hogy érintette a globalizáció, erről gondolatunk sincs, ilyen Európa-ellenességek és gyarmatosítási kérdések kerülnek elő, de vajon tudjuk-e mekkora része a magyar társadalomnak az, aki az Európai Unióhoz való csatlakozást a saját, mindennapos életében bármilyen formában is megélte? Vagy mekkora hányada a magyar társadalomnak az, aki átlépte a schengeni határt úgy, hogy nem kérték az el az útlevelét Hegyeshalomnál? Mekkora hányada a magyar társadalomnak az, akinek a gyereke ösztöndíjjal tanul külföldön? Lezajlott egy iszonyatos oktatási expanzió. A mi generációnkban kevesebb ember szerzett érettségit, mint ma diplomát. Lezajlott egy komplett gazdasági szerkezetváltás, amelyikben mi is egy posztindusztriális világ vagyunk, ahol a foglalkoztatottaknak több mint kétharmada a szolgáltatásokban dolgozik. Ehhez képest a szociológiában még mindig használunk olyan fogalmakat, mint a betanított munkás. És ember nem tudja nekem megmondani, hogy az mit jelent. Ferge Zsuzsa munkajelleg csoportjaival itt [szórakozunk] ahelyett, hogy meg akarnánk érteni azt, hogy itt és most ez milyen munka vagy üzeméreti forma. Vagy, hogy a települési ollók úgy kinyíltak, hogy ezekben most már nem mennyiségiek a különbségek, hanem minőségiek. Ott tartunk, hogy ma már azt is a politikai rendszerváltásból akarjuk megérteni, hogy a lányok tíz évvel idősebbek, amikor szülnék.

Ebben az egész dologban ennél rosszabbat is tettünk egy csomó mindenben butaságból, [...] szűklátókörűségből. Olyan drámáknak vagyunk tevékeny részesei, mint például, hogy az alacsony foglalkoztatás azért van, mert a magyar munkaerő nem elég jó. Kényelemből hagyatkozunk a nemzetközi felvételekre, nincs saját mérésünk. Mi alapján vagyunk ilyen hülyék? És ebben a dologban majdnem részletkérdés, hogy ki akar integrálni, meg ki akar internálni.

Vagy például a fogyatékosügyben bedőlünk a gondozásorientált szemléletnek, noha a szociológia tartozik magának annyival, hogy a körülményeket feltárja.

Vagy a cigánykérdésben leragadtunk a Kemény-kánon átvételénél. Szerintem a Pista zseniális volt, hogy a '70-es évek elején ezt az egész kutatási koncepcióját úgy, ahogy kitalálta. De elmenni amellett, hogy az elmúlt évtizedekben a világ szociológiája a külső jegyek alapján az etnikai karakterrel való felruházást rassznak nevezi, Keménynél az meg identitásfogalom. Hát ez szomorú.

Úgy lett alkalmazott társadalomtudomány a szociológia, hogy egy csomó mindenben a társadalomtudományi karakterét elveszítette, nem reflektált a változásokra, a hatalmi viszonyokra vagy a kommunikatív magatartásformákra, asszisztált akkor, amikor a saját boldogulását kereste. De hogy így bírjon elmenni a világ mellettünk, hogy szociológusként nem akarjuk megérteni azt a dolgot, hogy ebben mi magunk mennyire vagyunk benne, ez számomra felfoghatatlan. Ha valami optimizmusra adhatna okot, az az, hogy a szociológia megpróbálja a maga szociológiáját megírni. Nem vagyok egy iskola, vagy orientáció, vagy irányzat reprezentánsa. Nagyon sok tanítványom van, meg nagyon sok kollégám van, meg úgy általában tisztelnek meg elismernek. De hát pont szerveződésképpen én akkor, amikor hivatalban voltam és lett volna lehetőségem, akkor állatira vigyáztam arra a dologra, hogy ezt lehetőleg ne a személyes értékrendjeim szerint próbáljam meg elrendezni, ez még a legszűkebb stábomban is szabály volt. Itt lehet mást gondolni meg lehet más csinálni. Mióta meg kívül vagyok, pályázatok és általában nem nyerek. De nem a fájdalmat akarom ebből előhozni, hanem erről kellene például diskurzusokat folytatni, mert az sokat segítene kinek-kinek az önismeretén is. *Nem megharagudni kell a másokra, hanem talán megérteni, hogy mit akar mondani.* Az, hogy szociológust írok be mindenhova, tényleg azt jelenti, hogy valahol a világhoz való viszonyomban, a dolgok megértésé-

ben, megérteni szándékosságában inkább elemző ember vagyok. Az elemzéseimben pedig én továbbra is azt érzem, hogy nem szégyen az, ha ebből az ember valamiféle architektúrákat, terveket, összefüggéseket, a jövőre vonatkozó vágyakat, kilátásokat is megpróbál összerakosgatni.

AZ MTMT2 KRÉMER BALÁZS 156 KÖZLEMÉNYÉT TARTJA NYILVÁN, MELYBŐL AZ ALÁBBIKAT VÁLOGATTUK:

- Krémer B. (2022) *A valakik társadalma: az ember társadalmi jelentőségéről és annak hanyatlásáról*. Budapest: Napvilág.
- Krémer B. (2022) A társadalmi integráció derivátumai: Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban In: *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban* (Kovách I. szerk.). Budapest: BUKSZ, 46–55.
- Krémer B. – Nyíri Sz. – Stadinger J. H. (2022) Hátrányos előnyök: A fiatalok munkaerőpiaci helyzete 2020. In Nagy Á. (szerk.) *A lábujjgyezeten is túl - magyar ifjúságkutatás 2020*. Budapest: Excenter Kutatóközpont, 83–133.
- Krémer B. (2022) *Kisebbségpolitika: Szempontok a kisebbségek társadalmi helyzetének és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarázatához*. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Krémer B. (2021) Az idősgondozás tényei, elhallgatásai és narratív keretei. *Socio,hu Társadalomtudományi szemle*, 11(4), 219–245. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.219>
- Krémer B. (2020) Vajon az új generáció sajátja-e az, hogy „csendes”? *Szociológiai Szemle*, 30(1), 115–119.
- Krémer B. (2018) Kísérlet csótlásunk oldására. További gondolatok a behavioral economics-ról. *Munkaügyi Szemle online*, 2, 5–18.
- Krémer B. – Bene V. – Pintye Zs. (2016) A 15–29 éves korosztály foglalkoztatásáról és munkaerőpiaci percepciójáról a Magyar Ifjúság Kutatás 2016 adatainak tükrében. In Nagy Á. (szerk.) *Margón kívül: magyar ifjúságkutatás 2016*. Budapest: Excenter Kutatóközpont, 98–153.
- Krémer B. (2017) The Social Policy of the Mafia State and Its Impact on Social Structure. In Magyar B. – Vásárhelyi J. (szerk.) *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State*. Budapest:CEU Press: Noran Libro. 181–231.
- Krémer B. (2015) *Mi is a kétségbeesítő abban, hogy tovább élünk?: avagy: Az idősödési válság és a halál egyenlőtlenségei*. Budapest: Napvilág.
- Krémer B. (2014) Idiosyncrasies of recent growing inequalities in Hungarian income distributioni. *Metszetek – Társadalomtudományi Folyóirat*, 4, 1–37.
- Krémer B. (2009) *Bevezetés a szociálpolitikába*. Budapest: Napvilág.
- Czike K.– Krémer B. – Tausz K. (2002) The Impact of Decentralization on Social Policy in Hungary, Latvia and Ukraine. In Tausz K. (szerk.) *The Impact of Decentralization on Social Policy*. Budapest: Open Society Institute: Local Government and Public Service Reform Initiative, 1–89.
- Krémer B. – Sziklai I. – Tausz K. (2002) The Impact of Decentralization on Social Policy in Hungary. In Tausz K. (szerk.) *The Impact of Decentralization on Social Policy*. Budapest: Open Society Institute, Local Government and Public Service Reform Initiative, 89–131.